

ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶ ԿԱՄ ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ *)

Մարտիրոսի շինական հասարակութիւնը սահմանա-
կից է Նախիջկան գաւառին և գտնւում է Դարալագեագի
արեւելահարաւային լեռնաշղթաների—Քէչալ-դաղ (Ղանլի-քեօլ),
Քիւքի դաղը, Սաֆարխան Սանգեառի, Շրէլտ և Համասուր-
դաղ լեռների ծոցերում և նրանց ստորոտների հարթավայրերի
վրայ և մասամբ Արփաչայի աջափն ափերի։ Այդ լեռներից
սկիզբն են առնում Արփաչայ, Զուլ չայ, Ախտայ չայ և Մար-
տիրոս չայ վտակները, որոնք խառնւում են նրան 16—17
վերստ հեռաւորութեան վրայ։ Այդ հասարակութեան լեռներն
ու դաշտերը վաղուց են զրկուել իրանց անտառներից ու մեր-
կացել, բացի Զուլի անտառաբաժինը, որի ծառերի փոխանակ
միայն մացառներն են մնում։ Ամենաբերրի և գեղեցիկ վայրերը
պատկանում են Զուլ գիւղի թուրքերին։ Այդ հասարա-
կութեան մէջ (ինչպէս և Քէշիշքեանդու հասարակութեան)
թուրքերը և հայերը բնակւում են իրարից անջատ. առաջին-
ները բնակւում են գլխաւորապէս Ախտա չայի և Զուլ չայի
մօտերում, իսկ հայերը Մարտիրոս չայի և նրա աջ կողմի—
Ագատակի և Գոռի դաշտավայրերում։

Այդ հասարակութեան թուրքերը խիստ աղքատ են, բա-
ցի Զուլ, Զղաթայ և Հախլու գիւղերից, սակայն բոլորն էլ
յայտնի են իրանց գողութեամբ, մանաւանդ Գիօմուր, Գեա-
բուր, Ախտա, Զուլ և Կարախլու գիւղերի բնակիչները, որոնք
բացի Դարալագեագու գիւղերին, հանգստութիւն չեն տալիս
նաև Նախիջկան գաւառի մերձակայ գիւղերին ու հարստահա-
րում իրանց սահմանների վրայ բնակւող Զիրբայիլի թափա-
ռականներին ամառները։

Այս հասարակութիւնը բաղկացած է 18 գիւղերից, որոն-
ցից 13-ը թուրքեր են, իսկ հինգը հայեր։

*) Տե՛ս «Մուրճ», № 11.

Թուրք գիւղերի անունները և տների թիւը ամեն մի գիւղում.

	1886թ. տուն	այժմ		1886թ. տուն	այժմ
1. Հախլու	3 —	7 —	8. Դարաքեանդ . . .	10 —	15
2. Ախտա	38 —	46 —	9. Ղարախլու	33 —	40
3. Դեօմուր	38 —	47 —	10. Կարալար	14 —	19
4. Դեմուրչիլար	11 —	17 —	11. Դեարուդ	19 —	25
5. Դաշալթի	5 —	11 —	12. Մարաթուզ	26 —	29
6. Ջղաթայ	13 —	19 —	13. Չիրախլու	5 —	8
7. Ջուլ	98 —	116 —			

Այժմ ծանօթանանք հայ գիւղերի հետ:

Մարտիրոս չայը սկիզբն առնում է Սաֆարխան Սանգեառի լեռնից ու հարաւից դէպի հիւսիս ուղղութեամբ հոսելով միանում է Արփաչային: Այդ վտակի ակունքներից եօթը վերստ հեռաւորութեան վրայ, նրա աջ ափին գրուած է Մարտիրոս գիւղը, իսկ ձախ ափին տասնևմէկ վերստ հեռաւորութեան վրայ, ձորի մէջ Փաշալու գիւղը: Փաշալուի միջով անցնում է Նախիջևանու գաւառի ճանապարհը: Տասներկու տարի է, որ Մարտիրոս գիւղից Փաշալու է փոխադրուել շինական կառավարութիւնը և հինգ տարիէ, որ բացուել է այստեղ միջասեան արքունական դպրոցը: Փաշալուի բնակիչները գաղթել են Սալմաստից: Գլխաւոր պարապմունքը երկրագործութիւնն է և անասնապահութիւնը: Գիւղից մի վերստ ներքև, ձորի մէջ, սկսել են խաղողի այգիներ էլ տնկել: Չնայելով որ այդ գիւղի հողերը արգիւնաւէտ են, այնուամենայնիւ թէ երկրագործութիւնը և թէ անասնապահութիւնը յետ է մնացել հարևան գիւղերից, շնորհիւ փաշալուցիների ծուլութեան, որով 13 տուն միայն հաց ծախու չեն առնում, մնացածները բոլորն էլ հացի կարօտութիւն ունին. քսան տներ էլ կան, որ լծկան չունին առանձնապէս իրանց դաշտերը հերկելու: Այդ գիւղում ամենմի հոգուն ութը փութ 17 ֆունտ հողէ հասնում, ընդամենը ջրային և անջրդի: Աղքատութեան մեծ պատճառը այն է, որ վարելահողերը անջրդի են, որը հեշտութեամբ կարելի էր վերացնել, եթէ փաշալուցիները փոխանակ ամին ճիգ թափելով իրար օրավարը խելու, աշխատէին իրանց «Հորկու» անունով իւրաից ջուր բերելու, ուր երկու բահ ջուր հոսում է անպէտք: Այդ ջուրը կարող էր առատապէս ոռոգել նրանց ցանքերը, ու բախտաւորացնել նրանց: Շատ ոչխար ունեցողը 50 հատից աւելի չունի. երկու տուն ունեն այդքան ոչխար. քսան հատ տաւարից էլ աւելի տաւարատէր չկայ: 1886 թուի

ընտանեկան ցուցակով Փաշալուն կազմում է՝ 67 տուն, իսկ այժմ՝ 120 տուն: Բնակիչների թիւը ընդամենը 884 հոգի է, որոնցից 460 հոգին արական են՝ 424-ը իգական: Ունին մի քահանայ, 20—23 հոգի գրագէտներ (եթէ չհաշուենք այժմեան ուսումնարանում սովորողներին), մի մանրունքի խանութ, վեց ջրաղաց, մի դարբնոց և մի ձիթահանք: Ապրում են ճոխ և աւելի մաքուր, քան Գնդեվազու հասարակութեան գիւղերը, մանաւանդ իգական սեռը, այնպէս, որ եթէ մի փաշալուցի կնոջ հազնելու շորերը ու պարանոցի դրամները ու արծաթեայ գօտին և այլն ծախենք, երկու Հէրհէրցու տուն կը կառավարէ:

Շրջապատուած լինելով Գիօմուր, Գեաբուդ, Ախտա և Զուլ գիւղերի թուրքերով, որոնց գլխաւոր պարագամունքը գողութիւնն է, ենթարկուած են նրանց կեղեքումներին ու հարստահարութեանը: Փաշալուցիները բարոյապէս յետինն են Մարտիրոսի հասարակութեան գիւղերից:

Ինչպէս որջ դարալագեազցիները, այնպէս էլ փաշալուցիները օգտուում են վարելահողերից սաստիկ անհաւասար կերպով, այսինքն մի տան մէջ կան քիչ թուով ընտանիքներ, բայց օգտուում են այնքան հողով, որը մնում է խոպան, չեն կարողանում վարել, ցանել, իսկ միւսը ունի բազմաթիւ ընտանիք, սակայն կամ բնաւ հող չունի, կամ եթէ ունի էլ, շատ աննշան և անբաւարար. զրկուածները, գոռում գոչումով հարց են բարձրացնում հողերը բաժանելու, բայց սովորաբար հողաբաժանութեան իրաւունքը ոչ թէ այդ զրկուածների ձեռքն է անցնում, այլ միշտ հարուստ և ազդեցիկ մարդկանց:

Փաշալուցիները 1899 թ. կազմեցին համախօսական իրանց հողերը բաժանելու, բայց ահա թէ ինչով պատկուեցին նրանց յոյսերը: Այստեղ էլ զրկուած գիւղացիները երկար խորհրդաձեւով ընտրեցին իրանց միջից համախօսականով հինգ հոգի ամենաբարեխիղճ հարեաններից, հաւատարմատարներ, լիազօրներ (վէքիւներ) վարելահողերը բաժանելու համար. բայց այդ լիազօրները, այն հողերը, որոնք պէտք է հասցնէին իրանց զրկուած հարեաններին, իրանց վերցրին, գիւղը դարձաւ խռովութեան ու կռուի ասպարէզ: Բողոքներ գնացին լիազօրների դէմ, տեղական ոստիկանութեանը: 1899 թուից մինչև 1904 թիւը մաքառելով, ուժասպառ լինելով, լոնցին ու մնացին տեղները, հաւաստի լինելով, որ արդար հողաբաժանութիւնը երբէք չի վերականգնուի իրանց մէջ:

Նախիջևանու գաւառի և Դարալագեազի սահմանագծի վրայ գտնւում է Մարտիրոս գիւղը, շրջապատ ունենալով արևելքից Եազիւրտ և հարաւից Քէչալ-գաղ լեռները, Մարտիրոս չայի անջ ա-

փին: Գիւղի դիրքը ընդարձակէ և հիւանալի: Ինչպէս Գնդիվազը իր բարձր դիրքից նայում է հարաւային Դարալագեագին, այնպէս էլ Մարտիրոսը երես առ երես նայում է Գնդիվազին ու հիւսիսային Դարալագեագի կանաչ լեռների կրճերին ու ձիւնապատ գագաթներին: Այդ երկու գիւղերի առաջ վայոց Ձորը ներկայացնում է իր անհամար լեռների ու բլուրների ցուցահանդէսը: Դարնանից սկսած՝ մինչև ամառուայ վերջը, այդ գիւղը կախարդական է իր ծաղկաւէտ հովիտներով, ականակիտ և սառնորակ աղբիւրների ջրերով, որի համար վայոց Ձորին տիրող Պոռ իշխանը ընտրել էր իրան ամառանոց: Շատերը կարծում են, որ հէնց այդ գիւղն է եղել Հողոցիմ գիւղը, Յովսէփ կաթողիկոսի հայրենիքը, անսահացնելով իր հետ Հողոցիմ անունը: Հին գիւղի աւերակները դեռ ևս չեն անհետացել, որի աւերակ եկեղեցին վերանորոգուելով մարտիրոսցիների ձեռքով, կանգնած է այժման Մարտիրոսի մէջ, մեծ աղբւրի մօտ, որի վրայ կանգնած է հին ժամանակից մի մեծ լքաջ քարի յիշատակարան, 5 արշին երկայնութեամբ:

1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էր Մարտիրոսը 106 տուն, այժմ դարձել են 160 տուն: Բնակիչների թիւն է ընդամենը 1319 հոգի, որոնցից 681 իգական, իսկ 638 հոգի արական: Ինչպէս Դարալագեագի հայերի մեծամասնութիւնը, այնպէս էլ մարտիրոսցիները, գաղթել են Ատրպատականի Սալմաստ գաւառից 1828 թուին: Իբրև լեռնային գիւղ, ուռի և բարտի ծառերից բացի ուրիշ ծառեր չեն բուսնում այստեղ: Այգիների փոխարէն մարտիրոսցիները կարտոփիլ են ցանում ութը դիւխատին տարածութեան վրայ, որ լաւ աճում ու արգիւնք է տալիս, որով Մարտիրոսը անուանի է Դարալագեագում իր կարտոփիլով, գովելի է նաև իր համեղ պանրով: Յորենը ու գարին մէկին հինգ արգիւնք են տալիս լաւ տարին, մնացած տարիները ոչ աւելի քան մէկին երեք-չորս: Ամենից շատ ցանող գիւղացին այստեղ 7—10 բեռ սերմն է ցանում: Մարտիրոսցիների գլխաւոր աղքատութեան պատճառը հացի պակասութիւնն է, որը բաւարարութիւն չէ տալիս նրանց ու ստիպում է անասունները վաճառել, պարտքեր անել և այդ չըութիւնը ստիպում է նրանց յաճախել Ռուսաստան, որտեղ մարտիրոսցիները պարապում են մուրացկանութեամբ, նաև առևտրով: Ամեն աշուն, երբ վերջանում են դաշտային աշխատութիւնները, մարտիրոսցիները խումբ-խումբ դիմում են պանդխտութեան դէպի Ռուսաստան և գարունը գալուն պէս վերադառնում են ամեն մէկը 40—60 ռուբլի գումար բերելով իրանց հետ, որով հայթայթում են իրանց կարիքը: Այդ գիւ-

դից երկու տներ ընտանիքով գաղթել են Ռուսաստան, մէկը Եարոսլավ միւսը Արմաւիր: Անասնապահութիւնը նոյնպէս նախանձելի դրութեան մէջ չէ, այնպէս, որ 3—4 տներ ունեն միայն 100 գլուխ ոչխարներ, իսկ շատ տաւար ունեցողները 20-ից աւելի տաւար չունին: 160 տանից 30—40 տուն «լըծկան» տաւար չունին, ապրում են բանուորութեամբ իրանց վարելահողերը կիսարար տալով: Երկրագործութիւնը կատարւում է հին նահապետական ձևով, թէև 6—7 տուն ունին նոր տեսակի երկաթէ գութաններ: Մարտիրոսում կան երեք մանրունքի և մէկ ճոթեղէն ապրանքի խանութներ, տաւան և մէկ ջրաղաց: Բախտաւոր են խմելու ջրի կողմից, որովհետև հէնց գիւղի միջից բղխում են երեք պատուական աղբւրներ. կլիման ևս հիանալի է, որի շնորհիւ բնակիչները առողջ, յաղթանդամ և ամուր կազմուածքով մարդիկ են: Զնայելով, որ այստեղ գինի չէ ստացւում հողից, այնուամենայնիւ մարտիրոսցիները աւելի ենթակայ են արեւեցութեան, քան թէ միւս գիւղացիները, որովհետև գինին և օղին առատապէս բերւում են այստեղ Նախիջևանի գաւառից և Մալիշկայ գիւղից: Ունեն մի քահանայ: Վեց-եօթը տներ կան, որոնց ընտանիքները բաղկացած են 18—20 հոգուց: Ցաւալին այն է, որ այդ բազմաթիւ ընտանիքների մէջ, նաև ամբողջ գիւղում, չկան որեւէ արհեստաւորներ:

Մարտիրոս գիւղի հայերը՝ գերազանցում են իրանց քաջութեամբ՝ Մարտիրոսի շինական հասարակութեան բոլոր հայ գիւղերի բնակիչները: Իբրև սահմանադէի վրայ գտնուող գիւղ, շատ անգամ ենթարկուել են աւազակների յարձակման, օրինակ յայտնի աւազակապետ Նարիի, Մամադ Հասանի և այլն: Բայց աւազակները փոխանակ նրանցից բան կորզելու, միշտ ընդհարման ժամանակ հաղիւ իրանց գլուխն են ազատել ու փախել: Նոյնիսկ անցեալ օգոստոս ամսի վերջերը, Եագիրտ լեռան վրայ յայտնուեցին 9 աւազակներ, որոնցից 2-ը յարձակուեցին երեք մարտիրոսցի հնձուրների վրայ, կամենալով թոցնելու նրանց մօտ արածող ձին: Հնձուրներից մէկը, Ենօք Մուրադեանը, վերցնելով իր ասիական հրացանը, զբաւում է մի գիրք ու սկսում է հրացան արձակել աւազակներին վրայ, իսկ միւս եղբայր Ստեփանը ուղղակի յարձակւում է մանգաղով աւազակներից մէկի վրայ ու վիրաւորում է նրա թիւ, որից յետոյ աւազակները կարծելով թէ Ենօք Մուրադեանի ձեռքին ունեցած հրացանը նոր սխտեմի հրացան է ու կարող է իրանց վնասել, միքանի անյաջող հրացաններ արձակւում են Մուրադեանների վրայ ու անհետանում:

Նախիջևան քաղաքը հեռու է Մարտիրոսից մի օրուայ ճանապարհով: Գիւղացիք բեռնած գրաստներով անգամ հասնում են Նախիջևան իրիկունը, առաւօտեան դուրս գալով Մարտիրոսից:

Մարտիրոս գիւղից 2 վերստ հեռու արեւելեան կողմը կայ մի հին վիմափոր եկեղեցի՝ գմբէթաձև առաստաղով, շինած Մատթէոս վարդապետից Պոռ իշխանի օրով (ՉԼԵԹ): Այդ եկեղեցին 9 քայլ երկարութիւն ու լայնութիւն ունի: Արեւմտեան դրան մօտ կայ մի վիմափոր գաւիթ: Այդ մենաստանի արեւմտեան կողմը 2 վերստ հեռաւորութեամբ, փոքրիկ բլրի վրայ կան մեծ գեղեցկաքանդակ խաչքարեր իրանց արձանագրութեամբ, որոնք կանգնած են (ՉԻԴ և ՉԻՆ) Թուհրին նոյնպէս Պոռ իշխանութեան ժամանակ:

Փաշալու գիւղի արեւմտեան կողմը չորս վերստ հեռաւորութեամբ գտնուում է Փոռ գիւղը:

Հազիւ գտնուի Դարալագեազում մի գիւղ, որի բնակիչներին կարելի լինի համեմատել Փոռ գիւղի բնակիչների հետ թէ արթնութեան, ճարտարութեան և թէ աչքաբացութեան ու ժրութեան կողմից: Փոռ գիւղն առաջինն է նոյնպէս մաքրութեան ու կենցաղավարութեան կողմից, այնպէս որ ամեն մի ուրիշ գիւղացի մտնելով այստեղ, կարծում է թէ քաղաք է մտել: Փոռեցիք Պարսկաստանի Սաւրի գիւղից են գաղթած:

Մի 10—15 տարի առաջ խաչագողութեամբ պարապողներ կային: Թէև մեր շատ գիւղերում եղել են խաչագողներ, բայց խաչագողի ամենակատարեալ տիպարը ներկայացնում են Փոռեցիք: Նրանց պայմանական լեզուում կան «խաչի գետտուկը» ¹⁾ «օլրած» ²⁾ «Ֆուիկը» ³⁾, «թալիկ թալիկ թալողը» ⁴⁾, «հաւի աչքը» ⁵⁾ «ջուր մի արա» ⁶⁾, «չուանի» ⁷⁾ «ծառի» ⁸⁾ կային բառերը:

Այժմ դադարել է խաչագողութիւնը Փոռում, տեղի տալով առևտրականութեանը Ռուսիայում (Արմաւիր, Ռոստով), որը մեռցնելով Փոռեցու մէջ հայրենի օջախի սէրը, հրապուրում է նրան թողնել իր տուն տեղը, հայրենի կտուրը և ընտանիքը «բերանում բռնած» այս քաղաքից այն քաղաքը թափառել, ոսկու ու արծաթի սիրոյ համար:

¹⁾ Խաչի գետտուկը՝ Կովկասի լեռներից անցնող գետտուկն է նրանց ճանապարհի վրայ: ²⁾ Օլրած՝ մէկ ուրիշ թղթադրամ: ³⁾ Ֆուիկ՝ 1 բուրլի արծաթ: ⁴⁾ Թալիկ թալիկ թալողը՝ զինուոր: ⁵⁾ Հաւի աչք՝ 20 կոպ: ⁶⁾ Հուր մի արա՝ մի յայտնիր: ⁷⁾ Չուանի՝ բանը երկար է: ⁸⁾ Ծառի՝ հասկանում են, գլխի ընկել են:

Միջանիսը մնալով երկար ժամանակ առանց ընտանիքի, օտարութեան մէջ և ձանձրանալով այդ գրութիւնից, փորձեցին գաղթել Ռուսաստան ընտանիքով, միանգամայն հրաժարական տալով ծննդավայր Փոռ գիւղին: Փորձը դարձաւ սովորութիւն, որից յետոյ մինչև այժմ գաղթել են Փոռից Ռուսաստան 25—30 ընտանիք և օրէցօր այդ հոսանքն սկսում է աւելի շատանալ: Այսպիսով Փոռը հետզհետէ դատարկւում է ու մնում են բացակայողների աւերակ տները. մնացողների վրայ ծանրանում են հարկը և հասարակական ծախսերը, և նրանք նոյնպէս զգուելով կոպիտ երկրադործութիւնից, կամենում են շուտով փախչել Փոռից: Եթէ այդ վարելահողերը ուրիշ գիւղացիներ թողնէին զրացուն, որը մի կտոր հողի համար մեղանում է և գիտէ հողի արժէքը, ուրախութիւնից իրան կը կորցընէր, բայց փոռեցու համար ի՞նչ նշանակութիւն ունի այդ բանը:

Փոռը 1886 թուին բաղկացած էր 55 տնից, այժմ մնացել են 50 տուն. այդ 5 տները գաղթել են Ռուսաստան: Փոռը ունի մի գրեթէ անգրագէտ քահանայ, որը նոյնպէս մըտադիր է գաղթել Ռուսաստան, մի հիւան և երեք ոսկերիչներ: Առաջ խաչագողները գրեթէ բոլորն էլ գիտէին ոսկերչութեան արհեստը, որովհետև այդ բանը ձեռնառու և պիտանացու էր նրանց նպատակին, բայց խաչագողութիւնը վերջանալուց յետոյ, վերջացաւ և այդ արհեստը: Ինչ վերաբերում է երկրագործութեանն ու անասնապահութեանը, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ սրանք գտնւում են բոլորովին ընկած դրութեան մէջ, շնորհիւ վերևում յիշուած հանգամանքների ու տնտեսական պայմանների: Փոռը տուել է մինչև այժմ մի օֆիցեր և երեք-չորս համալսարանականներ կովկասի զանազան քաղաքներում բնակուած փոռեցիներից:

Փոռից չորս և փաշալուից ութ վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնւում է Ազատակ գիւղը: Ինչպէս Փոռը նոյնպէս էլ Ազատակը հիւանալի տեսարան ունին. վերջինիս հայեացքը զրկում է նաև արեւելեան Դարալագեազի և մինչև նրա սահմանագծի հորիզոնը: Այդ դիւղը «Ազատակ» անունը ստացել է հետեւեալ աւանդութիւնից: Ազատակի հարաւային կողմը կայ մի փոքրիկ լեռ, որի վրայ գտնւում է դեռևս մի աւերակ բերդ և մի մատուռ: Այդ բերդում մի հայ իշխան իր ժողովրդի հետ ապաստանելով, երկար ժամանակ պաշտպանուել է թշնամիներից ու ազատել է թէ իրան և իր հետ ապաստանողներին, որի համար էլ ազատակցիք դիւղը հիմնելիս յատկացրել են նրան Ազատակ անունը: 1853 թուի ռուս-թրքական պատերազմի

ժամանակ, երբ ապստամբեց դարալագեաղցի Շիրին սուլթանը՝ առևտաց տէրութեան դէմ և կամենում էր կոտորել Դարալագեաղի հայերին, ազատակցիները քաշուեցին այդ բերդը իրանց պաշտպանելու ու ազատելու համար:

Ազատակ գիւղի ընակիչները մեծ մասը Պարսկաստանի Մաւրի և Սարամէր գիւղից են գաղթել, 7—8 տուն էլ նրանց հետ միաժամանակ գաղթել են Մուշից: 1886 թուի ընտանեկան ցուցակով կազմում էին 73 տուն, այժմ դարձել են 110 տուն: Բնակիչների թիւն է 919, որոնցից 462 հոգի արական են, 457 հոգի իգական: Բոլոր վարելահողերը թէև ջրովի են, բայց ջուրը չէ բաւականացնում նրանց, որովհետև դաշտերը ոռոգող ջուրը մի բահից աւելի ջուր չունի: Գիւղացիների կէս մասը գրեթէ հացը ծախու են առնում: Համգայ տները ցանում են 5—6 բոռ սերմ ու ստանում 20—35 բեռ: Միքանի տներ ցանում են շարաբախու և Դաշալթի գիւղերի թիւրքերի հողերը կիսարար: Մինչև 1890 թիւը ազատակցիները ամառուայ արօտատեղիներ չունէին, այդ թուից սկսած ձեռք բերեցին իրանց գիւղի համար բաւարար արօտատեղիներ, շնորհիւ իրանց խոհեմ և բարեմիտ (իշխանների), որով անսանապահութիւնը ապահով պայմանների մէջ դրուելով, առաջ գնաց: Արփաչայի ափին ազատակցիները ունին մօտաւորապէս 22 բեռան տեղ պատուական հող «Թէշ Սարաբ» անունով, որը կազմում է նրանց խոտանոցն ու անտառաւորինը. ափսոս, ազատակցիք չեն կարողանում ավրացնել գետի ափերը, որ չփչանան գարնան յորդութիւնից: Առհասարակ ազատակցիները աւելի լաւ երկրագործներ են և գնահատում են հողը, քան թէ իրանց դրացի փոռեցիները: Ազատակ մտնելիս, աչքիդ են ընկնում այդ գիւղացիք իրանց աչալուրջ և ուրախ պատկերներով: Հիւրասիրութեան կողմից գովելի են ամբողջ Դարալագեաղում: Ունին մի քահանայ, որը տարբերում է Դարալագեաղի անգրագէտ քահանաներից իր փոքր ինչ գրագիտութեամբ ու բաւականին ազդեցիկ մարդ է գիւլական շրջանում: Ազատակում կան 3—4 հիւաներ, մէկ չարբնոց, մէկ կլեկչի, երեք ջրաղաց, մէկ մանրուլքի և երկու ճոթեղէն ապրանքի խանութներ: Ազատակիցներն էլ գնում-գալիս են Ռուսաստան և Նոյնիսկ ընտանիքով միանգամայն այնտեղ գաղթում: Այժմ տասը տուն՝ ընտանիքով բնակւում են Ռուսաստանի զանազան քաղաքներում: Անցած տարի սրանցից մէկը եկել էր (այն էլ զինուորակոչից հարկադրուած), հայերէն մի խօսք անգամ չգիտէր ու բացատրւում էր ազգականների հետ ոռու լեզուով: Երբ գալիս է աշունը, չուող թռչունների պէս անհանգիստ կեր-

պով փախչում են Ռուսաստան, ընտանիք և տուն թողնելով մշակի ու բախտի բերմունքին. մի մասը վերադառնում է գարնանը, միւս մասը մնալով այնտեղ պարապում է առևտրով, բանւորութեամբ ու մուրացկանութեամբ: Մտնելով Ազատակ, կը տեսնէք գիւղացիներին, որը հին նահապետական շորերով, որը թունդ ևրոպական (նորեկները), միջանիսը կէս ևրոպական, կէս ասիական շորերով, այսինքն հագած և պալտօ և տրեխ և կրախմալով շապիկ և թուրքի կօշիկներու ինչպէս խայտաճամուկ է նրանց հագուստի տարազը, նոյն դրութեան մէջն է նըրանց գործն ու պարապմունքը, որի համար ազատակցուն ոչ կատարեալ երկրագործ, ոչ վաճառական և ոչ արհեստաւոր կարելի է ասել. խեղճերն իրանք էլ չգիտեն որին են նուիրուած: Մի ժամանակ ազատակցիների իգական սեռը, ինչպէս փոռեցիների նոյնպէս և փաշալուցիների գեղեցկութեան կատարեալ տիպարն էր ներկայացնում ամբողջ Դարալագեագում, բայց այժմ ընդհակառակը, որովհետև երիտասարդները երկար մնալով Ռուսաստան և վարակուելով այնտեղ սիֆիլիս ախտով, հայրենիք վերադառնալիս վարակեցին իրանց խեղճ ընտանեաց ու այլանդակեցին գեղեցիկ սեռը: 9—10 տուն այժմ վարակուած են այդ ախտով, շատերն էլ թէև բժշկուել են, բայց անյարմար են դարձել ծննդաբերութեան համար: Առհասարակ այդ երեքն պատուական գիւղը այժմ ընկած է բարոյապէս: Այստեղ կանայք շատ ճոխ հագնւում են ու կատարեալ մրցում են իրար հետ, հանդերձի, ոսկու ու արծաթի զարդեր ունենալու մէջ:

Փոռ և Ազատակ գիւղերից ութը վերստ դէպի հիւսիս և Փաշալու գիւղից տասն վերստ դէպի արևմտահիւսիս, չորս ձորերը գլուխ գլխի տալով կազմում են մի խաչաձև գիծ, որի կենտրոնում դրուած է Սոյլսնի գիւղը, Արփաշայ գետի աջ ափին: Կալուածատէր Կ. Ջանփոլադեան Սոյլսնում ունի մի մեծ պարսպատաշտ տուն, որը յիշեցնում է միջնադարեան ամրոցն երբ: Չնայելով որ Ջանփոլադեան Կարապետն ունի այնքան հող, որը կարող է բաւականացնել 15—20 տուն բնակիչներին և խիստ յարմար է երկրագործութեան, այգեգործութեան, շերամապահութեան և ինչ բանի համար ասես, սակայն այդ պատուական հողը թողուած է երեսի վրայ և անմշակ: Պարսպի առջև գտնուող անտառը, առաջին ընդարձակ անտառն է Դարալագեագում, բայց դարձեալ անմշակ, տնկուած անկարգ, անկանոն ուռնու և բարդիի խառնիխառն ծառերով. ունի բաւականին տարածութեան վրայ վարելահող, որը ոռոգելու համար հեղուութեամբ կարելի է առու հանել և դրախտ դարձնել, բայց այդ մասին ո՞վ է հոգ տանում: Նոյնիսկ ձիանքի ջուրը, որոնց համար Ջանփոլա-

դեանը ունի նաև ամառուան համար ընդարձակ արօտատեղի Գեօղդաղ լեռան վրայ, Դարաիւրդ անունով, հետզհետէ պակասում է, այնպէս, որ նրանց թիւը, որ հասնում էր մի ժամանակ 200-ի, այժմ մնացել է 44:

Սոյլանը 1886 թ. ընտան. ցուցակով կազմում էր 4 տուն. դրանցից երեքը գաղթել են Գնիշիկ և Աղխաչ գիւղերը, թողնելով Սոյլանը Զանփուլադեաններին:

Սոյլանից $2\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեան վրայ, Արփաչայ գետը, իր աջ կողմին կազնած ժայռի տակ, կազմում է մի փոքրիկ կղզի, որի վրայ գտնւում է Դաշալթի թուրք գիւղը, բաղկացած հինգ տանից, վարակուած բորոտութեան ախտով: Ժայռի զլխին, թուրքերից փոքր ինչ հեռու գտնւում են երկու հայ ընտանիքների տներ, որոնք իրանց մի համաբնակչի սպանուելուց յետոյ, դաշալթեցիների համաձայնութեամբ գրուեցին և փոխադրուեցին այստեղ: Այդ կամըջի վերին մասը, գլուխը, անյայտ դարերից քանդուած էր և մեր նախնեաց այդ մեծ և փառաւոր գործը ոչ մի օգուտ չէր տալիս դարալագեաղցիներին, որոնք տարի չէր անցնում, որ մի զոհ չտային Արփաչային գարնան ժամանակ: Այդ կամուրջը Այար գիւղի մօտ գտնուած քարեայ հին կամըջի պէս նշանաւոր է նրանով, որ միացնում է հիւսիսային Դարալագեաղի մի մասը հարաւային Դարալագեաղի հետ: Այդ երկու կամուրջներն էլ դրուած են Նախիջևան գաւառի ճանապարհների վրայ, և ապացուցում են, թէ որքան ծաղկած է եղել մի ժամանակ Դարալագեաղը: Տողերիս գրողի առաջարկութեամբ հաւաքեալ 500 ր. և վերանորոգուեց Դաշալթի կամուրջը, որի գերաններն ու տախտակները ազատակցիները բաց թողեցին ձրիապէս:

Արփաչային սեղմում են իրար մէջ երկու վիթխարի ժայռեր, Դաշալթիից $\frac{1}{4}$ վերստ հեռաւորութեամբ: Խոր՝ անդնդային ժայռոտ յատակի տակ մտնելով Արփաչայն ուռչում, եռում, լճանում, ժայթքում է ու գրոհ տալով դուրս է գալիս կատաղած վիշապի պէս դէպի աւերակ Մոզան քաղաքը ու բերելով նրա ժեռոտ ափերը, մինչև քաղաքի ծայրին դրուած այժմեան Մոզ թուրք գիւղը, դուրս է գալիս Մալիշկեայ և Այար գիւղերի հովիտները: Այդ յիշուած երկու վիթխարի ժայռերի յատակը նոյնպէս ժայռոտ է, որի տակ մտել է Արփաչայը: Հէնց այդ ժայռոտ յաւակի վրայից մեր աշխարհաշէն նախնիքը մի միջնորմ են բարձրացրել 20 արշին երկայնութեամբ և 6 արշին լայնութեամբ ու հաւասարեցնելով նրա բարձրութիւնը աջ և ձախ ափերի հետ, կազմել են մի զարմանալի շքեղ և ահռելի կամուրջ, ժայռերը միացնելով իրար հետ:

Վերջացնելով Մարտիրոսի հասարակութեան նկարագրութիւնը, պէտք է նկատենք որ Փոռ, Ազատակ, Փաշալու, Սոյլան և Դաշալի գիւղերի բնակիչները, մասամբ և Մարտիրոս գիւղի, շփուելով ռուսական տարրի հետ, իւրացրել են և իւրացնում են հետզհետէ նրա սովորութիւնները, վարք ու բարքը կայլն։ Օրինակ, իգական անունները ռուսացնելով, պոչերին կպցնում են «ուշկայ» և «ինկայ» մասնիկները.—Աննա—Աննուշկայ, Վառվառէ—Վառինկայ կայլն, նոյնպէս էլ արական անունները, — Յովհաննէսին անուանում են Վանո, Գէորգին—Եգոր, Կարապետին—Գերասիմ կայլն։ Ոստակցութեան մէջ գործ են ածում ռուս բառեր, օրինակ. տօ լաճ, «սըմալարը կիպիտ» էլէ, արարան «զապրագատ» արինք. քաշեց պաչի մի սհաթ» կայլն։ Փողոցներում, ու խնջոյքներում լսում է նրանց ախորժակով ու ջրալի պատմութիւնը Ռուսաստանի բուֆէտների, ստանցիանների, տրաքտիրների, բարիշնանների, հասարակաց տների մասին կայլն։

Պանդխտութեան մասին գաղափար են տալիս հետեւեալ թուերը.

Միայն 1903 թուին բացակայել են Փոռից 128 հոգի, Փաշալուից 105 հոգի, Մարտիրոսից 142 հ. և Ազատակից 129 հոգի. ընդամենը 504 հոգի։

Վայոց Ձորի միւս հասարակութիւնների հետ ծանօթանալը թողնենք ապագային։

Մ. Տ.—Ա.

*
* *

Աղբիւրի մէջ մի մարալ
Շուքն է տեսեր եղնիկին
Ու ման կու գայ միալար
Մուրիկ-մուրիկ եղնիկին։

Էն եղնիկն էլ երազին
Մարալի ձէնն է առեր
Ու ման կու գայ մարալին
Մուրիկ-մուրիկ զօր-գիշեր...

ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ